

DE GELETERDHEID VAN EEN SAMENLEVING

Tom Verschaffels boek over de literatuur van de achttiende eeuw in het zuiden

Tom Verschaffels overzicht van het letterkundige leven in de Oostenrijkse Nederlanden vormt de laatste aflevering van de meerdelige *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur*, en is daarbinnen de tegenvoeter van het deel dat de Noord-Nederlandse literatuur van de achttiende eeuw behandelt: Gert-Jan Johannes' en Inger Leemans' *Worm en donder*, door mij eerder in dit tijdschrift besproken.¹ Verschaffels grote verdienste is dat *De weg naar het binnenland* niettemin als een afgeronde, op zichzelf staande verhandeling gelezen kan worden, niet slechts als een kruispunt tussen de drie aanpalende delen over de zeventiende, de negentiende, en de Noord-Nederlandse achttiende eeuw.

Verschaffel moest een restcategorie in kaart brengen die niet hoog staat aangeschreven. De letterkunde van de Zuid-Nederlandse pruikentijd wordt bijna overal gezien als een periode van onvruchtbare duifheid – een literatuur in sluimerstand. Waar *Worm en donder* de “Hollandse” achttiende eeuw kon oppeppen met controverses, obscene invectieven, strijd tussen calvinisme en verlichting, en alle felheid van een ontluikende publieke sfeer, roept het zuidelijke letterenlandschap een beeld op van vegeterende rederijerskamers in slaperige kleinestads culturen, toegedekt onder een deken van klerikale welvoegelijkheidscontrole.

Dat beeld weerspiegelt tot op zekere hoogte een daadwerkelijk, feitelijk probleem. Literatuurgeschiedschrijving kan in de meeste gevallen stoelen op een metaliterair discours (schrijvers die over andere schrijvers schrijven) dat vanuit de literaire praktijk zelf gegeneerd was: auteurs in interactie met andere auteurs, via recensies, levensschetsen, controverses, persiflages en andere vormen van interactie in het literaire leven. Dat metaliteraire discours wordt dan in het *Nachleben* gaandeweg ingedikt tot een literair geheugen, en dat wordt op zijn beurt literatuurgeschiedenis – zoals elke geschiedschrijving eigenlijk ingedikt geheugen is. En het moet gezegd: de Zuidelijke Nederlanden in de achttiende eeuw genereerden weinig metaliterair dis-

cours, vestigden geen auteursreputaties of aanzetten tot een canon, en lieten weinig of geen geheugen na. Verschaffel moest dan ook (in de voetsporen van zijn wegbereider Jos Smeyers) veel rauw veldwerk verrichten om het primaire corpus in beeld te brengen.

Daarenboven weerspiegelt het beeld van de comateuze achttiende eeuw eigenlijk vooral het waardepatroon van de traditionele literatuurgeschiedschrijving, een genre dat ten tijde van de Tachtigers tot bloei is gekomen, en waarvoor “echte” literatuur creatief, individualistisch, grensverleggend en vernieuwend moest zijn. Bovendien bestond “echte” literatuur eigenlijk alleen uit de genres van lyriek, verhalend proza en drama. Die negentiende-eeuwse fin-de-siècle-houding ten aanzien van het literaire veld is blijven doordenderen in de modernistische twintigste eeuw, met zijn onlesbare dorst naar avant-garde, experiment en anti-conformisme. Dat de geest van Knувelder nog altijd rondwaart in de neerlandistiek, bewijzen sommige geborneerde recensies die Jacqueline Bel ten deel zijn gevallen ten gevolge van het veel bredere literatuurbegrip dat zij hanteert in haar *Bloed en rozen*, het – wat mij betreft voortreffelijke – deel over de vroege twintigste eeuw.

Ook Verschaffel beseft dat een esthetisch-progressieve literatuuropvatting van laatromantische snit geen recht kan doen aan de letterkunde van zijn tijdvak. Wat Verschaffel in kaart brengt is, in brede zin, de geletterdheid van een samenleving – en daarbij horen ook andere manifestaties van het geestelijke leven van de Zuidelijke Nederlanden. Hij laat dus met evenveel verve taalkundige verhandelingen de revue passeren als religieus-moraliserende geschriften. De geschiedschrijving had hij al uitgebreid onderzocht in zijn *De boed en de bond* (Uitgeverij Verloren, 1998); die komt hier ook af en toe om de hoek kijken. Al bij al is dit een historische cultuursociologie aan de hand van letterkundig materiaal, en de auteur hanteert daarbij een open blik naar alle mogelijke invalshoeken en

zichtlijnen. Meertaligheid, gebruik van Frans en Latijn? Check. Persoonlijke of intellectuele contacten met de letterkunde uit andere landen? Check – met name de invloed van Boileau's poëtica is een hoogstandje. Toneelkunst, al dan niet in formele schouwburgen? Check. Culturele genootschappelijkheid? Check. Tijdschriften? Check. Het wordt allemaal in beeld gebracht met de stijl die we van deze historicus gewend zijn: gedetailleerde historische feitenkennis, vermogen tot synthese, en een genuanceerd, soepel, soms ironisch-lichtvoetig proza. Het resultaat is een meesterwerk; nooit eerder waren de Zuid-Nederlandse letteren van de achttiende eeuw zo omvattend, onder hun eigen voortekenen en met empathie over het voetlicht gebracht.

Veel heb ik als lezer geleerd van *De weg naar het binnenland*. De bekende taaljeveraar Verlooy wordt fraai uitgediept, en we lezen veel boeiends over de theatermaker Cammaert, de taalkundige Des Roches, de verlichtingsnetwerker Cobenzl, de links met de Europese verlichting en contraverlichting zoals belichaamd door de aristocraat De Ligne en de jezuïet Feller. Zij beiden, alsmede de rol van Luik en van het vorstendommetje Bouillon als publicatievrijhaven, suggereren ook een belangwekkende asymmetrie tussen de twee helften van het Nederlandse taalgebied: het zuiden, met zijn blik op de katholieke monarchieën van Europa, lijkt de verlichtingsinvloed vanuit Engeland en Noord-Duitsland in veel mindere mate te hebben ondergaan dan het noorden. Zelfs de letterkundige tijdschriften lijken eerder op de encyclopedisten dan op de *Spectator* georiënteerd. Een enkele uitzondering bevestigt die indruk; het kortstondige spectatoriale tijdschrift *De Rapsodisten* (rijkelijk laat trouwens, 1784) was een start-up van een naar Brugge verhuisde Noord-Nederlander, Bernardus Detert. Het blad hanteert de formule van een dialoog tussen een Hollander en een Vlaming en is dus misschien het eerste specimen van een Algemeen-Nederlands letterkundig besef in de moderne letterkunde. (Voor wat het waard was; Detert werd in 1787 uit Brugge verbannen en keerde terug naar het Noorden.)

De belangrijke rol van theater en genootschappelijkheid (vaak hand in hand) biedt Verschaffel zijn rijkste materiaal. Het gaat hier, let wel, om stadsculturen: het zijn rederijderskamers, stedelijke tonelen en stedelijke ondernemingen die deze cultuurproductie genereren. Ook hier, in het sterke municipale lokalisme van Brussel, Antwerpen, Gent enzovoorts, lijkt zich een asymmetrie tussen zuid en noord af te tekenen. De rol van de rederijderskamers (met name de

Nooit eerder zijn de Zuid-Nederlandse letteren van de achttiende eeuw zo omvattend en met empathie over het voetlicht gebracht

Gentse Fontaine) als genootschappelijke broedplaatsen van literair leven komt goed uit de verf en verschaft aan studies van de latere culturele sociabiliteit van Vlaanderen een mooi klankbord (ik denk aan Greet Drayes *Laboratoria van de natie*, Vantilt, 2009.) Ik had stilletjes op iets meer aandacht voor het jezuïetendrama aan de Latijnse scholen gehoopt, maar wie kan Verschaffel niet dankbaar zijn voor de verwijzingen naar het Nederlandstalig drama op meisjesscholen, en de vrouwelijke kamers zoals de Jonge Dochterkens van Meulebeke (1737) en de Leerzuchtige Minnaressen van Zottegem (1781)? Vaak wordt het lokalisme uitgerekend door de kleinere plaatsen het best geïllustreerd, zoals het historiedrama *Het overrompeld Oudenaerde* (1722) van Peter Vincent. Pas een eeuw na Vincent zouden die stadsculturen een nationaal-cultureel besef gaan voeden en daarin opgaan: de Guldensporenslag, bijvoorbeeld, zou pas in de loop van de negentiende eeuw van een Kortrijkse tot een Vlaamse *lieu de mémoire* evolueren.

Verschaffels behandeling is, zoals gezegd, thematisch, en de thema's zijn verstandig gekozen en met genuanceerde diepgang behandeld. Het is ook een begrijpelijke benadering, gegeven de onwerkbaarheid van een knuvelderiaans literatuurhistoriografisch model (het traceren van voortschrijdende vernieuwingen in een autonoom-esthetisch literair corpus) voor deze eeuw en dit gebied. Maar zoals ik ook in mijn recensie van *Worm en donder* had aangestipt, roept een meer thematische, cultuursociologische benadering ook op haar beurt vraagtekens op.

Om te beginnen is Verschaffels achttiende eeuw nogal kort. De facto loopt hij van het aantredend Oostenrijks bewind in 1715 tot de komst der Fransen in 1795. De politieke breuklijnen en omwentelingen aan de randen van die korte eeuw worden als bekend verondersteld, en hoewel de politieke geschriften van de jaren 1780 en '90 wel van achtergrondinformatie worden voorzien, blijft die informatie wat ad hoc, zeker aangezien het politieke landschap in die tijd voor de gemiddelde lezer lastiger te navigeren is dan voor een Vlaamse beroepshistoricus. Ook zou de populariteit

van Karel van Lotharingen beter begrijpelijk zijn als de lezer zou beseffen hoe gunstig het bewind van de Oostenrijkse Habsburgers afstak bij dat van hun Spaans-Habsburgse voorgangers.

Die korte Oostenrijkse eeuw wordt dan ook nog eens als een homogeen geheel behandeld. Wat er verandert tussen 1720 en 1790 kan de lezer hoogstens indirect uit de jaartallen destilleren, en lijkt meestal met de wisseling van politieke omstandigheden te maken te hebben (eerder dan met verschuivingen in de literaire smaak). Verschaffel kan dan ook moeiteloos terugschakelen van Cornelius Nelis aan het einde van de eeuw (p. 180) naar Michiel de Swaen aan het begin ervan (183), bijna alsof het niet slechts eeuwgenoten waren maar zelfs tijdgenoten. Maar hoe sluit De Swaen aan bij de zeventiende eeuw, Nelis bij de negentiende, en welke continuïteiten en discontinuïteiten liggen er tussen die twee? Zoals ook bij de thematisch-sociaalhistorische benadering van *Worm en donder* wordt hier de achttiende eeuw in een soort momentopname samengebond. Door dat gebrek aan chronologische uitsplitsing mis ik een beeld van historische ontwikkelingen, en, tja, toch een beetje Knuvelers besef van de autonomie van de literatuur. In kwesties van smaak en thematiek zijn er immers verschuivingen die vanuit het literaire bedrijf zelf worden gegenereerd, door modes, behoeftes aan nieuwe thema's of emotionele registers; en daarover lees ik weinig. Heeft de *querelle des anciens et des modernes*, het sentimentalisme (Rousseau, *Werther*) of het Ossianisme, de Shakespeare-revival, geen enkele rimpeling veroorzaakt in de kabbelende stroom van de Zuid-Nederlandse letteren tussen 1700 en 1800?

Verschaffel tematiseert wel degelijk “de nabijheid van het buitenland” en brengt enkele individuele gevallen op boeiende wijze naar voren; maar daarbij wordt alleen het intellectuele klimaat van dat buitenland op dat gegeven ogenblik aangesproken, niet de dynamiek van de literaire ontwikkelingen in achttiende-eeuws Europa. Kwesties van non-interactie en ongelijktijdigheid, die op zichzelf zeer belangwekkend zijn voor ons begrip van de materie, blijven daardoor uit beeld. Over de late en gemankeerde introductie van het spectatoriale tijdschrift/essay heb ik het al gehad. Ook de enorme en aanhoudende slagschaduw van Boileau over de Vlaamse poëtica is in internationaal verband een opmerkelijk laat nakomertje. Meer aandacht voor de intraliteraire dynamiek van de periode, ook transnationaal, zou welkom zijn geweest.

Maar dat geldt, zoals gezegd, ook voor het Noord-Nederlandse deel. Die twee delen documente-

ren samen hoezeer noord en zuid in deze eeuw met de rug naar elkaar toegekeerd stonden. *Worm en donder* zinspeelt op Nijhoff en de “twee overzijden” die door de nieuwe brug van Zaltbommel met elkaar verbonden moesten worden; Verschaffel heeft zijn boek een prachtige, poëtische titel meegegeven, die aanduidt dat het Nederlandstalige binnenland met zijn *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur* het resultaat van een literair traject was, niet het uitgangspunt of kader.

Dat inzicht van het Januskoppige taalgebied heeft pas laat postgevat, tijdens de werkingsperiode van het grote literatuurhistorische project dat nu is afgerond; en we blijven dan ook met een levensgrote open vraag zitten. Hoe vloeien de twee verhalen, van Johannes/Leemans en van Verschaffel, samen in de periode 1795-1830? Het deel van Couttenier en Van den Berg was geschreven voordat deze kwestie zo prangend aan de orde was gesteld, en behoeft op dat punt misschien een codicil.

De decennia na Deterts *De Rapsodisten* zijn niet slechts de uitloop van de achttiende eeuw, maar ook de aanloop van de negentiende. Er komen, aarzelend, kruisbestuivingen op gang, maar die vallen buiten Verschaffels bestek: Nelis' lidmaatschap van de Leidse Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde en Van Wijns interesse in de Reinaert; de aanwezigheid van Zuid-Nederlanders als Kesteloot en Van Campenhout (de latere componist van de Brabançonne) aan het hof van Lodewijk Napoleon; de halfbakken aanloop naar Vlaams-Nederlandse integratie onder Willem I. Uitgerend in de florerende belangstelling voor het Verenigd Koninkrijk van 1815-1830 worden die contacten de laatste jaren nader onderzocht, en zien we hoe de “weg naar het binnenland” kon uitmonden in, uiteindelijk, het samenwerkingsproject waarvan Verschaffels magistrale boek de sluitsteen vormt. De sluitsteen, en tegelijkertijd een uitdaging om de scharnierperiode van 1795-1830 hernieuwd aan nader vergelijkend onderzoek te onderwerpen.

JOEP LEERSSEN

TOM VERSCHAFFEL, *De weg naar het binnenland. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1700-1800: de Zuidelijke Nederlanden*, Prometheus/Bert Bakker, Amsterdam, 2016, 332 p.

NOOT

1. JOEP LEERSSEN, ‘Het gerommel van de donder. Literatuur in de achttiende-eeuwse Republiek’, *Ons Erfdeel*, jg. 57 (2014), nr. 3, pp. 124-128.